

IJTIMOYIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNALI

ISSN 3060-5059

VOL.3 № 5

2026

TEOLINGVISTIKA: DUNYO VA O‘ZBEK TILSHUNOSLIGIDA SHAKLLANISHI HAMDA RIVOJLANISH BOSQICHLARI

Turgunova Buxalicha Abdumutalib qizi
Qo‘qon universiteti Andijon filiali, o‘qituvchi

Annotatsiya

Maqolada teolingvistikaning tilshunoslikdagi mustaqil yo‘nalish sifatida shakllanishi, uning yuzaga kelish zarurati hamda dunyo va o‘zbek tilshunosligidagi rivojlanish bosqichlari tahlil qilinadi. Teolingvistika til va din munosabatini, diniy tafakkurning tildagi ifodasini, diniy matn, diniy diskurs, diniy termin va frazeologik birliklarning semantik hamda lingvomadaniy xususiyatlarini o‘rganadi. Maqolada Jean-Pierre van Noppen tomonidan “theolinguistics” terminining ilmiy muomalaga kiritilishi, shuningdek, o‘zbek tilshunosligida N.M. Uluqov, M.E. Umarxo‘jayev, M.R. Galiyeva va Sh.M. Sultonova tadqiqotlarining mazkur yo‘nalish rivojidagi o‘rni yoritiladi. Tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek tilshunosligida teolingvistik qarashlar dastlab diniy leksika va diniy matnlar tadqiqi doirasida shakllangan bo‘lsa, keyinchalik diniy terminografiya, diniy uslub, diniy frazeologiya va lingvomadaniy tahlil bosqichlariga rivojlangan.

Kalit so‘zlar: teolingvistika, diniy til, diniy matn, diniy diskurs, diniy terminologiya, diniy frazeologizm, lingvomadaniyat, o‘zbek tilshunosligi.

ТЕОЛИНГВИСТИКА: ЭТАПЫ ФОРМИРОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ В МИРОВОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ

Тургунова Бухалича Абдумуталиб кизи
Андижанский филиал Кокандского университета, преподаватель

Аннотация

В статье анализируются формирование теолингвистики как самостоятельного направления в языкознании, причины её возникновения, а также этапы развития в мировом и узбекском языкознании. Теолингвистика изучает взаимосвязь языка и религии, языковое выражение религиозного мышления, а также семантические и лингвокультурологические особенности религиозных текстов, религиозного дискурса, терминологии и фразеологических единиц. В статье рассматривается введение термина “theolinguistics” в научный оборот Жан-Пьер ван Ноппенем, а также вклад исследований Н.М. Улукова, М.Э. Умарходжаева, М.Р. Галиевой и Ш.М. Султоновой в развитие данного направления в узбекском языкознании. Результаты анализа показывают, что в узбекском языкознании теолингвистические взгляды первоначально развивались в рамках изучения религиозной лексики и религиозных текстов, а впоследствии вышли на уровень религиозной терминологии, религиозного стиля, религиозной фразеологии и лингвокультурологического анализа.

Ключевые слова: теолингвистика, религиозный язык, религиозный текст, религиозный дискурс, религиозная терминология, религиозный фразеологизм, лингвокультура, узбекское языкознание.

THEOLINGUISTICS: STAGES OF FORMATION AND DEVELOPMENT IN WORLD AND UZBEK LINGUISTICS

Turgunova Buxalicha Abdumutalib qizi
Andijan Branch of Kokand University, Lecturer

Abstract

The article analyzes the formation of theolinguistics as an independent branch of linguistics, the necessity of its emergence, and the stages of its development in both world and Uzbek linguistics. Theolinguistics studies the relationship between language and religion, the linguistic expression of religious thought, and the semantic and linguocultural features of religious texts, religious discourse, religious terminology, and phraseological units. The article discusses the introduction of the term “theolinguistics” into scientific circulation by Jean-Pierre van Noppen, as well as the contribution of the studies conducted by N.M. Uluqov, M.E. Umarxo‘jayev, M.R. Galiyeva, and Sh.M. Sultonova to the development of this field in Uzbek linguistics. The analysis demonstrates that theolinguistic approaches in

Uzbek linguistics initially developed within the study of religious vocabulary and religious texts, and later advanced to the stages of religious terminography, religious style, religious phraseology, and linguocultural analysis.

Keywords: theolinguistics, religious language, religious text, religious discourse, religious terminology, religious phraseologism, linguoculture, Uzbek linguistics.

Til inson tafakkuri, dunyoqarashi va madaniy xotirasini saqlovchi eng muhim vositalardan biridir. Diniy qarashlar, e'tiqodiy tushunchalar va muqaddas qadriyatlar ham, avvalo, til orqali ifodalanadi hamda avloddan-avlodga til vositasida o'tadi. Shu sababli til va din munosabatini o'rganish zamonaviy tilshunoslikda alohida ahamiyat kasb etmoqda. Ana shu ehtiyoj asosida shakllangan yo'nalishlardan biri teolingvistikadir. Bu soha diniy tafakkurning lisoniy ifodasi, muqaddas matnlar tili, ibodat va va'z nutqi, diniy terminlar, diniy frazeologizmlar hamda diniy diskursning semantik, pragmatik va lingvomadaniy xususiyatlarini o'rganadi. "Theolinguistics" termini ilmiy adabiyotlarda belgiyalik olim Jean-Pierre van Noppen nomi bilan bog'lanadi. Uning tahriri ostida 1981-yilda *Theolinguistics* nomli to'plam nashr etilgan. Cambridge Core ma'lumotida ham ushbu asar J.P. van Noppen tahririda 1981-yilda Bryusselda chop etilgani qayd etiladi. Keyingi tadqiqotlarda ham van Noppen mazkur termini diniy e'tiqod va tafakkurning til orqali ifodalanishini o'rganadigan fanlararo soha sifatida izohlagani ta'kidlanadi. Teolingvistikaning yuzaga kelishi tasodifiy emas. Diniy matnlar, duo, va'z, hadis, Qur'on tafsirlari, diniy terminlar va iboralar oddiy kundalik nutq birliklaridan farq qiladi. Ularda muqaddaslik, ramziylik, qadriyatga yo'naltirilganlik, axloqiy ta'sir va madaniy xotira kuchli bo'ladi. Shuning uchun bunday birliklarni faqat leksikologiya yoki uslubshunoslik doirasida emas, balki til, din, madaniyat va tafakkur kesishgan nuqtada o'rganish zarurati paydo bo'lgan. O'zbek tilshunosligida ham bu yo'nalish birdaniga "teolingvistika" nomi bilan shakllanmagan. Dastlab diniy leksika, diniy matn, diniy uslub va diniy terminologiya masalalari o'rganilgan. Keyinchalik bu izlanishlar teolingvistik tadqiqotlar uchun nazariy va amaliy asos bo'lib xizmat qildi.

Metodlar. Maqolada mavzuga oid ilmiy manbalar qiyosiy-tahliliy, tavsifiy va xronologik metodlar asosida o'rganildi. Avvalo, teolingvistikaning dunyo tilshunosligida paydo bo'lishi va termin sifatida shakllanishi tahlil qilindi. So'ngra o'zbek tilshunosligida diniy leksika, diniy uslub, diniy terminografiya va diniy frazeologiya bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar izchil ko'rib chiqildi. Tadqiqotda xronologik yondashuv asosiy mezon sifatida tanlandi. Chunki teolingvistikaning o'zbek tilshunosligidagi rivoji bir necha bosqichda kechgan: dastlab diniy matnlar leksikasi o'rganilgan, keyinchalik diniy terminlar lug'atlarda izohlangan, so'ngra teolingvistika nazariy yo'nalish sifatida asoslangan, oxirgi yillarda esa diniy frazeologizmlar va lingvomadaniy birliklar maxsus tadqiqot obyektiga aylangan.

Natijalar

Tahlil shuni ko'rsatadiki, teolingvistika dunyo tilshunosligida XX asrning ikkinchi yarmida shakllangan yangi fanlararo yo'nalishlardan biridir. 1981-yilda J.P. van Noppen tahriri ostida nashr etilgan *Theolinguistics* to'plami bu yo'nalishning ilmiy muomalaga kirishida muhim bosqich bo'ldi. Mazkur atama diniy e'tiqod, diniy tafakkur va diniy tajribaning til orqali ifodalanishini o'rganishga xizmat qiluvchi yo'nalish sifatida qo'llana boshladi. Dunyo tilshunosligida teolingvistikaning shakllanishi tilshunoslikdagi antropotsentrik yondashuv bilan bog'liq. Ya'ni til endilikda faqat grammatik tizim sifatida emas, balki inson tafakkuri, ruhiyati, diniy qarashlari va madaniy tajribasini ifodalovchi hodisa sifatida o'rganila boshladi. Shu jarayon til va din munosabatiga ham yangicha qarashni talab qildi. O'zbek tilshunosligida bu yo'nalishga oid dastlabki ilmiy izlanishlar diniy leksika va diniy matnlar tahlili bilan bog'liq. Bu borada N.M. Uluqovning 1997-yilda himoya qilingan "O'zbekcha diniy matnlar ekzotik leksikasi" nomli nomzodlik dissertatsiyasi muhim o'rin tutadi. Mazkur tadqiqot o'zbekcha diniy matnlardagi o'ziga xos leksik birliklarni ilmiy tahlil qilishga bag'ishlangan dastlabki ishlardan biri sifatida ko'rsatiladi. Keyingi bosqichda o'zbek tilshunosligida diniy terminologiyani tartibga solish va izohlash masalasi dolzarb bo'ldi. Bu jihatdan M.E. Umarxo'jayev tomonidan tuzilgan "Diniy atamalar va iboralar. Ommabop qisqacha izohli lug'at" alohida ahamiyatga ega. H. Dadaboyevning "O'zbek terminologiyasi" asarida ushbu lug'at 2016-yilda G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi tomonidan nashr etilgani, Shayx Abdulaziz Mansur mas'ul muharrir bo'lgani va unda diniy terminlar hamda iboralarni soddah, to'g'ri, tushunarli va xolis izohlashga e'tibor qaratilgani qayd etiladi. Bu lug'at teolingvistika uchun muhim manba sanaladi. Chunki diniy terminlar faqat diniy tushunchani bildiruvchi so'zlar emas, balki xalqning ma'naviy xotirasi, axloqiy qarashlari va madaniy qadriyatlarini ifodalovchi lisoniy birliklardir. Masalan, "iymon", "taqvo", "savob", "gunoh", "halol", "harom", "duo", "shukr", "sabr", "baraka" kabi birliklar o'zbek tilida diniy

ma'no bilan birga madaniy va ijtimoiy mazmun ham kasb etgan. O'zbek tilshunosligida teolingvistikaning nazariy jihatdan asoslanishida M.R. Galiyevaning 2018-yilda nashr etilgan *Teolingvistika: istoki, napravleniya, perspektivy* nomli monografiyasi muhim o'rin tutadi. Bu asar teolingvistikaning kelib chiqishi, yo'nalishlari va istiqbollari yoritishga bag'ishlangan bo'lib, manbalarda Toshkentda 2018-yilda nashr etilgani va 260 sahifadan iborat ekani qayd etiladi. So'nggi yillarda o'zbek tilshunosligida diniy birliklar tadqiqi yanada kengaydi. Endi e'tibor nafaqat diniy terminlarga, balki diniy frazeologizmlar, ularning transformatsiyasi, semantik o'zgarishi va lingvomadaniy mazmuniga ham qaratilmoqda. Bu borada Sh.M. Sultonovanning "Diniy frazeologizmlar transformatsiyasi: semantik va lingvomadaniy aspektlar" nomli filologiya fanlari doktori dissertatsiyasi alohida ahamiyatga ega. Manbalarda mazkur ish 2022-yilga oid doktorlik dissertatsiyasi sifatida ko'rsatiladi.

Muhokama. Teolingvistikaning paydo bo'lishiga asosiy sabab — diniy tafakkur va diniy qadriyatlarning tilda o'ziga xos tarzda ifodalanishidir. Diniy birliklar oddiy nominativ birlik emas. Ular ko'pincha insonning e'tiqodi, axloqiy mezoni, hayotiy qarashi va madaniy tajribasini o'zida jamlaydi. Shu bois diniy leksika va diniy frazeologiyani faqat lug'aviy ma'no doirasida talqin qilish yetarli emas.

Dunyo tilshunosligida teolingvistika, avvalo, diniy til va diniy tafakkur munosabatini o'rganish ehtiyojidan kelib chiqqan bo'lsa, o'zbek tilshunosligida bu ehtiyoj islomiy madaniyat, arabcha-forscha diniy terminlar, xalq og'zaki nutqidagi diniy iboralar va yozma diniy matnlarning boyligi bilan bog'liq holda namoyon bo'ladi.

O'zbek tilida diniy birliklarning ko'lami juda keng. Ular faqat masjid, ibodat yoki diniy marosim doirasida emas, balki kundalik muloqotda ham faol ishlatiladi. Masalan, "Xudo xohlasa", "duo qiling", "baraka toping", "savob bo'ladi", "shukur", "insof bersin" kabi birliklar xalq nutqida diniy-ma'naviy mazmun bilan birga ijtimoiy munosabat, odob, tilak va baho ifodasini ham bajaradi. Demak, diniy birliklar o'zbek xalqining lisoniy olam manzarasida muhim o'rin egallaydi.

M.E. Umarxo'jayevning "Diniy atamalar va iboralar" lug'ati aynan shu jihatdan qimmatli. U diniy terminlarni keng o'quvchilar uchun tushunarli qilib izohlaydi, ularning ma'nosini tartibga soladi va diniy terminografiya uchun amaliy asos yaratadi. Bunday lug'atlar teolingvistika uchun zarur, chunki har qanday teolingvistik tahlil, avvalo, diniy birliklarning to'g'ri izohiga tayanadi.

Sh.M. Sultonova tadqiqoti esa o'zbek tilshunosligida diniy birliklarni o'rganish yangi bosqichga ko'tarilganini ko'rsatadi. Diniy frazeologizmlar tilda tayyor qolip sifatida yashaydi, biroq vaqt o'tishi bilan ularning ma'nosi kengayadi, ba'zan ko'chma ma'no kasb etadi, ba'zan esa madaniy kontekstga mos ravishda transformatsiyaga uchraydi. Shuning uchun diniy frazeologizmlarni semantik va lingvomadaniy jihatdan o'rganish teolingvistikaning muhim yo'nalishlaridan biri sanaladi.

Xulosa qilib aytganda, teolingvistika til va din munosabatini o'rganuvchi muhim fanlararo yo'nalish sifatida shakllanib, diniy tafakkur, e'tiqod, muqaddas matnlar, diniy terminlar va frazeologik birliklarning lisoniy xususiyatlarini tahlil qilishga xizmat qiladi. Maqolada teolingvistikaning dunyo tilshunosligida J.P. van Noppen faoliyati bilan bog'liq holda ilmiy muomalaga kirgani, o'zbek tilshunosligida esa dastlab diniy leksika va diniy matnlar tadqiqi orqali rivojlangani ko'rsatildi. N.M. Uluqov, M.E. Umarxo'jayev, M.R. Galiyeva va Sh.M. Sultonova tadqiqotlari mazkur yo'nalishning nazariy va amaliy jihatdan boyishiga muhim hissa qo'shgan. Demak, teolingvistika o'zbek tilshunosligida diniy-ma'naviy birliklar, diniy diskurs, milliy qadriyatlar va xalqning lisoniy olam manzarasini chuqur o'rganish uchun istiqbolli ilmiy yo'nalish hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Van Noppen J.P. (ed.). *Theolinguistics*. – Brussels: Studiereeks Tijdschrift Vrije Universiteit Brussel, N.S. 8, 1981. – 380 p.
2. Uluqov N.M. O'zbekcha diniy matnlar ekzotik leksikasi: filologiya fanlari nomzodi dissertatsiyasi. – Toshkent, 1997. – 143 b.
3. Umarxo'jayev M.E. Diniy atamalar va iboralar. Ommabop qisqacha izohli lug'at. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2016.
4. Dadaboyev H. O'zbek terminologiyasi. – Toshkent, 2019.
5. Galiyeva M.R. *Teolingvistika: istoki, napravleniya, perspektivy*. – Toshkent: VneshInvestProm, 2018. – 260 s.
6. Sultonova Sh.M. Diniy frazeologizmlar transformatsiyasi: semantik va lingvomadaniy aspektlar: filologiya fanlari doktori dissertatsiyasi. – Toshkent, 2022.
7. Fayzullayeva M.R. Teolingvistika yangi ilmiy yo'nalish sifatida // *Foreign Languages in Uzbekistan*. – 2022. – No. 5(46). – B. 17–28. *Foreign Languages in Uzbekistan Journal*